

GENT NOVA. LA COLONITZACIÓ FEUDAL DE LA CATALUNYA NOVA (SEGLES XII-XIII)

ANTONI VIRGILI
Universitat Autònoma de Barcelona*

RESUM

Aquest article és una síntesi de les recerques que, en els darrers anys, he dedicat a l'estudi dels processos de colonització feudal de la Catalunya Nova entre els segles XII i XIII. El fenomen més visible d'aquests és, sens dubte, l'envergadura dels desplaçaments de famílies que abandonaren les seves llars en les respectives regions d'origen per emigrar vers les regions acabades d'ocupar. Les fonts escrites que genera la conquesta revelen la presència de milers de persones. Cal suposar que la seva visibilitat representa una part no majoritària de les que realment ho van fer. De fet, el fenomen és la resposta i l'alternativa a una de les conseqüències de la conquesta cristiana: el desallotjament de la població indígena dels territoris que fins aleshores havien ocupat durant generacions. Les valls de l'Ebre i el Segre van requerir l'aplicació de complexes estratègies militars —Tortosa i Lleida van caure després de sis mesos de setge—; i tot i la signatura de capitulacions, en virtut de les quals s'oferia, als vençuts, l'opció de romandre, els indicis mostren una reducció molt significativa dels seus efectius. A més, les restes d'aquesta societat andalusina (mudèjars) es troben molt localitzats en determinats espais per efecte d'una reubicació imposada pels conqueridors. És aquest procés de desallotjament, encara no prou conegut en els seus detalls, però reflectit clarament en el resultat del repartiment entre els con-

* Grup de recerca consolidat: Arqueologia Agrària de l'Edat Mitjana (ARAEM) (AGAUR, 2009. SGR-304). Projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació: *Selección y gestión de plantas en al-Andalus* (HAR2010-21932-C02-01). Aquest article és l'adaptació d'una conferència que vaig pronunciar el 4 de març de 2010 en el marc del curs «Poblaments i desplaçaments a Catalunya: de l'antiguitat al segle XX» organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics (Institut d'Estudis Catalans) i el Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de Catalunya, institucions a les quals expresso el meu agraïment per haver-me convidat. Vull fer constar, també, que l'article no és el resultat d'una recerca específica, sinó de la síntesi de diversos estudis precedents sobre la reconstrucció dels processos de conquesta i colonització de la Catalunya Nova en els segles XII i XIII. Agraïxo els comentaris i suggeriments de M. Barceló, catedràtic d'història medieval (Universitat Autònoma de Barcelona), en relació amb aquest text, però només jo sóc responsable dels errors que conté.

queridors, allò que obligà a promoure processos de colonització de manera immediata a les operacions militars. Aquí es planteja l'estudi dels itineraris de les migracions, els graus jeràrquics dels seus protagonistes i com es va produir l'assentament de tota aquesta gent. No fou, aquest, un moviment massiu i espontani, com sovint interpreta la historiografia, sinó ordenat i dirigit per especialistes, el resultat del qual va donar lloc a un paisatge agrari adaptat a les necessitats de l'ordre feudal nou instaurat a les regions conquerides.

PARAULES CLAU

Conquesta feudal, colonització, capitulació, repartiments, cartes de poblament, paisatge agrari, assentaments, colons, batlles.

**New people. The feudal colonisation of the New Catalonia
(12th-13th centuries)**

ABSTRACT

This article is a synthesis of the research that in recent years has been dedicated to the processes of feudal colonisation of New Catalonia between the 12th and 13th centuries. The most visible phenomenon of this is, without doubt, the scope of the movement of families who abandoned their homes in their respective regions of origin to emigrate towards the recently occupied regions. The written sources that the conquest produced reveal the presence of thousands of people and one can thus assume that they represent just a fraction of those who in fact relocated there. Indeed, the phenomenon is one of the outcomes of the Christian conquest that entailed the eviction of indigenous populations from territories they had occupied for generations. The valleys of the Ebre and the Segre required the application of complex military strategies – Tortosa and Lleida fell after six months of siege – and despite signing surrender treaties, in virtue of which the defeated would be offered the option of staying, there are indications that population numbers fell significantly. Moreover, evidence of this *mudèjar* society is highly localised in specific places as a result of a relocation imposed by the conquerors. It is this eviction process – the details of which remain largely unknown, despite being clearly evident in the subsequent redistribution amongst the victors – that forced a colonisation process immediately after the military operations. The study looks into migratory routes, the hierarchical levels of its main figures and how the settlement of these people took place. This was not a mass or spontaneous movement, as historiography often interprets, but an ordered movement led by specialists, the result of which is an agrarian landscape adapted to the needs of the new feudal order established in the conquered regions.

KEY WORDS

Feudal conquest, colonisation, capitulation, distributions, population charts, agrarian landscape, settlement, settlers, bailiffs.

El títol fa referència als processos de colonització associats a la conquesta cristiana d'al-Andalus. A mesura que les hosts feudals ocupaven una regió rere l'altra per la força de les armes, centenars i milers d'immigrants cristians s'hi instal·laven de manera constant i progressiva.¹ En rigor, aquesta era l'auténtica conquesta, el pas definitiu per consolidar el domini de les terres que l'ocupació militar acabava que començar. Aquest article pretén ser un estat de la qüestió sobre les dinàmiques de colonització de la Catalunya Nova² en els segles XII i XIII.

Tota recerca en aquesta direcció és, en bona part, tributària de l'obra pionera i de referència obligada de Josep M. Font i Rius, *Cartas de población y franquicias de Cataluña*,³ en la qual, però, la colonització es plantejava com una obra espontània de repoblació sense connexions amb la conquesta, entesa com una operació militar en sentit estricte. Tanmateix, les conquestes només es consoliden quan els territoris ocupats són alhora colonitzats, i acaben amb fracàs quan els conqueridors no alteren l'ordre social indígena, com les cam-

1. El VII Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, celebrat l'octubre de 2008 a València sobre «Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat», va destinar l'àmbit 1 a «La colonització feudal a la Catalunya Nova, les Illes Balears i el País Valencià». L'àmbit va girar al voltant de dues ponències. La primera, presentada per Enric GUINOT, «Una migració medieval: la colonització feudal al País Valencià al segle XIII», a Josep SANTESMASES, (ed.) (2009), *Els processos migratoris a les terres de parla catalana. De l'època medieval a l'actualitat*, Valls, Móra la Nova i València, Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana, Institut Ramon Muntaner, Federació d'Instituts d'Estudis Comarcals del País Valencià, Universitat de València, Acció Cultural del País Valencià i Cossetània, col·l. «Publicacions de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana», núm. 6, p. 31-52. La segona, presentada per Ricard SOTO, *La colonització feudal de Mallorca, Eivissa i Menorca*, a SANTESMASES (2009), p. 53-72.

2. En aquest cas, el terme Catalunya Nova s'utilitza amb criteris estrictament geogràfics per designar les terres de l'actual Catalunya al marge del domini carolingi, i més concretament, les adherides als dominis comtals en el segle XII, sobretot, en temps de Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV.

3. Josep M. FONT I RIUS (1969), *Cartas de población y franquicias de Cataluña*, Barcelona i Madrid, CSIC, vol. I, 1969, vol. II, 1983.

panyes croades a Terra Santa.⁴ Convertir l'espai ocupat en una colònia, doncs, depenia de la capacitat dels conqueridors de transferir colons. A l'al-Andalus l'assentament de colons només es pot entendre perquè omplen, totalment o parcial, el buit de població indígena provocat per la conquesta. És per això que la reconstrucció dels processos de colonització feudal obliguen a parlar de conquestes, però també de conquerits. En aquest sentit, J. Torró⁵ ha posat en relleu una de les mancances més notòries de l'estudi de R. Bartlett,⁶ una obra de referència ineludible sobre l'expansió de la cristiandat llatina entre els segles XI i XIV: una qüestió central com és la gestió que els conqueridors van fer de la població indígena en les regions conquerides restava al marge de l'horitzó de l'anàlisi de Bartlett. J. Torró subratlla, amb encert, que la colonització, entesa com el desplaçament i l'assentament de colons de diversa condició social i rica, resulta ser el contrapunt indispensable de la dinàmica de substitució de les poblacions indígenes, sotmeses pels conqueridors a un procés d'extinció biològica, en ritmes i intensitat diferent, segons les circumstàncies. La possibilitat de reemplaçar poblacions es va concebre en el marc de la reforma pontifical, i va adquirir carta de naturalesa en els prolegòmens del que fou la segona croada en els cercles d'aquells que havien participat en la conquesta de Jerusalem i eren de retorn a Occident. No s'ha fet encara un estudi sistemàtic del lèxic dels textos redactats en la cúria papal i, sobretot, en les abadies del Cister i dels ordes militars, però el discurs s'orientava a promoure campanyes de conquesta mitjançant accions de «neteja de pagans» (*spurcitia paganorum*).⁷ El missatge es va difondre en els entorns de la cort d'Alfons I d'Aragó el Bataller, i així, les conquestes hispàniques van ser pioneres en la seva aplicació.

4. Josep TORRÓ (2000), «Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident», *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, núm. 5 (setembre-octubre), p. 983-1008.

5. Josep TORRÓ (2008), «Colonizaciones y colonialismo medievales. La experiencia catalano-aragonesa y su contexto», a G. CANO i A. DELGADO (ed.), *De Tartessos a Manila: Siete estudios coloniales y poscoloniales*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 91-118. La qüestió de l'extermini dels indígenes havia estat plantejada per Miquel BARCELÓ (2005), «La *spurcitia paganorum* que había en Coria antes de la conquista cristiana en junio de 1142 d. C.», a M. BARCELÓ i J. MARTÍNEZ GÁZQUEZ (ed.), *Musulmanes y cristianos en Hispania durante las conquistas de los siglos XII y XIII*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 63-70.

6. Robert BARTLETT (1993), *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950-1350*, traducció espanyola: Allen LANE (2003), *La formación de Europa: Conquistista, civilización y cambio cultural, 950-1350*, València, Publicacions de la Universitat de València.

7. BARCELÓ (2005).

Tanmateix, no hi havia precedents d'actuacions i procediments relacionats amb processos de conquesta d'aquesta naturalesa, ni, molt menys, experiència en el maneig de contingents de població indígena. Els conqueridors, doncs, assajaven fórmules de gestió sense un programa sistematitzat i que variava segons les circumstàncies, el moment o el lloc. En aquest marc d'improvisació, s'hi emmarca la signatura de pactes de capitulació formalitzats amb els representants dels indígenes en ciutats com Tudela, Saragossa i Tortosa, o en un abast regional, com el que es va establir amb les comunitats de la Ribera d'Ebre.⁸ No hi ha cap notícia sobre una hipotètica capitulació de Lleida. En rigor, les capitulacions no semblen instruments encaminats a fomentar la permanència de la població nativa, prescindible en el manteniment i la gestió dels espais agraris orientats cap a les noves estratègies productives feudals. D'altra banda, els assentaments mudèjars baixmedievals no són el resultat de la permanència de les comunitats andalusines anteriors a la conquesta cristiana,⁹ circumstància que indicaria la imposició de noves pautes en l'ordenament del poblament sense cap consideració sobre les eventuais conseqüències d'aquests desplaçaments de la població en l'espai agrari. Tot i així, en alguns casos, els conqueridors van permetre que es mantingués una

8. El document de Tudela l'ha publicat Tomàs MUÑOZ ROMERO (1847), *Colección de fueros municipales y cartas puebla I*, Madrid, Real Academia de la Historia, p. 415-417. La de Saragossa no ha estat localitzada, i se'n dedueix la redacció a partir de la referència que conté el document de Tortosa, en indicar que els termes del pacte s'inspiren en els que el rei Alfons va atorgar *ad mauros de Zaragoza*; aquest document ha estat publicat per Pròsper de BOFARULL (1848), *Colección de Documentos Inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, Barcelona, vol. IV, doc. LVI, p. 130-135; vegeu, també, Josep SERRANO (2000), «La carta de seguretat dels sarraïns de Tortosa, de 1148», a *Les cartes de població cristiana i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, p. 105-150 i 343-345. El diploma dels furs de la Ribera d'Ebre el va publicar Josep M. FONT I RIUS (1977), «La carta de seguridad de Ramon Berenguer IV a las morerías de Ascó y Ribera del Ebro (siglo XII)», a *Homenaje a D. José M.ª Lacarra de Miguel*, vol. I, Saragossa, Anúbar, p. 261-283. Publicat, també, a Josep M. FONT I RIUS (1985), *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 561-576. Aquests documents són coneguts a partir de trasllats efectuats molt posteriorment i no se'n ha fet un estudi formal individual, ni tampoc comparatiu, que permeti afirmar-ne l'autenticitat.

9. Julián M. ORTEGA (2010), «La agricultura de los vencedores y la agricultura de los vencidos: La investigación de las transformaciones feudales de los paisajes agrarios en el valle del Ebro (siglos XII-XIII)», a Helena KIRCHNER (ed.), *Por una arqueología agraria. Perspectivas de investigación sobre espacios de cultivo en las sociedades medievales hispánicas*, Oxford, Archaeopress, col·l. «BAR International Series», p. 123-145.

part de la població indígena, segregada i sotmesa, sense deixar de promoure i fomentar, simultàniament, la captació de colons cristians. El domini dels indígenes derivava, al principi, de les disposicions fixades en les capitulacions que els conqueridors podien imposar, en el cas que es formalitzessin, i establir les condicions d'aquest control sobre la base de la segregació i l'exclusió, sense plantejar-se estratègies d'integració col·lectives. Les violacions dels pactes per part dels conqueridors, causats, en bona part, per l'assentament de colons cristians nous, provocaven les protestes i les revoltes de les comunitats andalusines, sovint reprimides amb l'expulsió.¹⁰

La mateixa documentació generada per la conquesta és prou reveladora de la compacitat del procés: els pactes de formació de la host posaven les bases del repartiment posterior; les capitulacions, quan n'hi havia, regulaven les condicions inicials del sotmetiment dels vençuts. Els repartiments i les cartes de poblament eren, alhora, el reflex de l'extinció dels indígenes —atès que s'adjudicaven els béns d'una comunitat desapareguda o sotmesa— i els fonaments de la colonització tota vegada que establien els termes per a l'assentament de colons.

LA CONQUESTA CATALANA

Les conquestes catalanes han estat sovint poc ateses per la historiografia o, en el millor dels casos, s'han plantejat com una expansió «alliberadora» mitjançant un discurs articulat a través de les nocions de *reconquesta* i *restauració*. Així, la conquesta de les valls de l'Ebre i del Segre, de la Catalunya Nova, era el resultat d'una acció destinada a acabar així perquè pressuposa l'existència d'una Catalunya remota. No cal dir que, en aquest procés de «restitució de la legitimitat», els vençuts no mereixen cap mena de consideració. En un altre sentit, l'expansió catalana per la Mediterrània havia donat, com a resultat, la construcció d'una xarxa comercial basada en els

10. Les aljames de la Ribera d'Ebre van denunciar l'incompliment dels pactes en diverses ocasions, com posa en relleu Josep M. FONT I RIUS (1977). Vegeu, també, Maria Teresa FERRER MALLOL (1998-1999), «The muslim aljama of Tortosa in the late middle ages: notes on its organisation», *Scripta Mediterranea*, vol. XIX-XX, p. 143-164. Sobre València, vegeu Josep TORRÓ (1999), *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Publicacions de la Universitat de València; Josep TORRÓ (2007), «Guerra, repartiment i colonització al Regne de València (1248-1249)», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 201-276.

vincles mercantils i els negocis, a diferència de la resta de conquestes hispàniques, fonamentades en la força de les armes i la violència.¹¹ Els estudis sobre la conquesta de la Catalunya Nova, les illes Balears i el País Valencià mostren les concordances amb la campanyes protagonitzades pels castellans i lleonesos.¹²

Els primers impulsos de l'expansió catalana es van orientar sobre les «marques» adjacents als territoris dels comtes de Barcelona i Urgell (el Penedès, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, la Segarra, la Noguera, etc.). El resultat del repartiment de l'espai entre els conqueridors fou la construcció d'una xarxa de castells termenats (*castra*) que van establir els límits territorials de l'autoritat i la submissió de les comunitats pageses als nous processos de treball d'acord amb les pautes feudals de captura de renda.¹³ A partir del segle XII, els setges de Balaguer i, molt especialment, de Tortosa i Lleida, significaven l'inici d'una estratègia de conquesta nova seguida després a les illes Balears i a les taifes de València i Múrcia (segle XIII): eren territoris molt poblats, amb fortificacions i ciutats que caldria prendre per assalt, cosa que requeria esmerçar notables esforços bèl·lics i financers per aconseguir els objectius. Però sobretot, per primera vegada, els magnats catalans s'havien de plantejar la gestió de la població indígena i els processos de colonització immediats. Els conqueridors van aplicar diferents procediments en funció del lloc i les circumstàncies. Tortosa va capitular després de sis mesos de setge; no hi ha cap indici d'una capitulació de Lleida, que va resistir durant més

11. Miquel BARCELÓ (2005), «Enganya l'ull. El guerrer, el comerciant i la noble causa en la història medieval de Catalunya», a J. M. FRADERA i E. UCCELAY-DA CAL (ed.), *Notícia nova de Catalunya*, Barcelona, Centre de Cultura Contemporània de Catalunya, p. 13-27.

12. Josep TORRÓ, «L'expansió catalana i les altres conquestes hispàniques», *L'Avenç*, núm. 290 (abril 2004), p. 24-28.

13. Marina MIQUEL (1994), *Repoblació i feudalització a la marca del comtat de Barcelona: L'articulació social d'un espai de frontera (930-1050)*, tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona, Universitat de Barcelona; Marina MIQUEL (1997), «*In ipsa marcha extrema*. Les terres del Gaià als segles X-XI», *La Resclosa*, núm. 1, p. 27-35; Marina MIQUEL (1998), «Les marques comtals, la formació d'un territori de frontera», a Manuel ACIÉN ALMANSA (ed.), *L'Islam i Catalunya*, Barcelona, Museu d'Història de Catalunya i Institut Català de la Mediterrània, p. 181-185. Sobre la feudalització de la Marca, Carolina BATET (1995), «La Marca encastellada? Castells i poblament a la Marca del comtat de Barcelona», *Afers*, núm. 21, p. 341-360; Carolina BATET (1996), *Castells termenats i estratègies d'expansió comtal: La Marca del comtat de Barcelona als segles X-XI*, Vilafranca del Penedès, Institut d'Estudis Penedesencs.

de mig any;¹⁴ a Mallorca, no hi van haver pactes, i a la taifa de València, conquerida en diverses fases, es van alternar les dues fórmules. Les diverses regions conquerides es van convertir en focus de recepció d'immigrants, que van articular la nova societat feudal. Les Balears i el futur Regne de València, conquerits per Jaume I, van esdevenir uns espais colonials que van reproduir les pautes assajades a la Catalunya Nova.

LA CONQUESTA DE LA VALL DE L'EBRE I EL DESTÍ DELS VENÇUTS

Ramon Berenguer IV va dirigir les hosts que van conquerir les Terres de l'Ebre i del Segre a mitjan segle XII. A Tortosa (1148) va comptar amb la participació de la República de Gènova, a més d'altres aliats, i a Lleida (1149) fou acomboiat pel comte Ermengol VI d'Urgell.¹⁵ Les ciutadelles aïllades de Miravet, Siurana i Prades caigueren l'any 1153. L'operació implicava la destrucció de la societat autòctona i l'impuls d'un procés de substitució mitjançant l'assentament de colons procedents de les regions feudals del nord.

La conquesta de les ciutats principals de la vall de l'Ebre es va resoldre, com hem dit, mitjançant capitulacions. El document de Tortosa remet al de Saragossa i és semblant al de Tudela. Les condicions de permanència de la població andalusina de la Ribera d'Ebre semblen inspirades en el document tortosí. Els preceptes de la capitulació estableixen que els andalusins podien

14. El fet d'un romanent de població andalusina a Lleida sota els feudals i l'existència d'unes condicions molt similars a les que es produïren a Tortosa ha portat a considerar la possibilitat d'haver-se formalitzat una capitulació de la qual s'ha perdut l'escriptura: vegeu J. M. FONT I RIUS (1985a), «La reconquesta de Lleida y su proyección en el orden jurídico», a *Estudis sobre els drets i les institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, Universitat de Barcelona, p. 55-73. Josefa MUTGÉ (1992), *L'aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana: Una aproximació a la seva història*, Barcelona, CSIC, p. 1-2; Xavier ERITJA (2000), «Reflexions sobre la comunitat andalusina de Lleida després de la conquesta (2a meitat s. XII)», a *Les cartes de població cristiana i de seguretat de jueus i sarraïns de Tortosa (1148/1149)*, Barcelona, Universitat Internacional de Catalunya, p. 299-307.

15. Sobre les conquestes de Tortosa i Lleida, vegeu Antoni VIRGILI (2001a), «Ad detrimentum Yspanie», a *La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València i Barcelona, Universitat de València i Universitat Autònoma de Barcelona; Xavier ERITJA (1998), *De l'almúnia a la turris: organització de l'espai a la regió de Lleida (segles XI-XIII)*, Lleida, Universitat de Lleida; Xavier ERITJA (2003), «L'estructuració feudal d'un nou territori al segle XII: l'exemple de Lleida», a M. BARCELÓ *et al.* (ed.), *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 293-314.

triar l'exili o romandre-hi. Aquesta oferta es feia sobre una població sensiblement reduïda a causa de les baixes produïdes pels combats i pels efectes del setge i, probablement, per la fugida de persones i famílies i d'aquells que havien estat fets captius. Els que s'inclinaven per l'exili podien posar a la venda els seus béns sempre que no tinguessin deutes pendents, i si reconsideraven la decisió i tornaven, podien fer-ho abans de quatre mesos i recuperar les seves pertinences. Els que optessin per romandre podrien conservar les seves possessions, menys a Tortosa, on havien d'abandonar les seves cases i la mesquita en el termini d'un any per instal·lar-se en un barri específic (*villa sarracenorum* o moreria), que s'ubicà al sector de Remolins. Tant a Tortosa com a les localitats de la Ribera d'Ebre, les comunitats andalusines es constituïren en *aljames* amb personalitat jurídica pròpia com a col·lectiu segregat: es regirien per les seves pròpies lleis i a través de les seves institucions, els càrrecs de les quals (cadís, alfaquins, salmedines i prohoms) recaurien en membres de la pròpia comunitat subordinats a l'autoritat del comte de Barcelona o als seus representants. També es garantia la intimitat de les persones, i les seves cases no podien ser escorcollades de manera arbitrària; es respectava la seva religió i no es podien restringir les activitats de culte. Tampoc no podien ser obligats a satisfer taxes més enllà de les que tenien per costum, però eren eximits de prestacions en treball (*opera* o *sofra*). No és aquest el lloc ni el moment de verificar el grau de compliment de tots aquests compromisos per part dels conqueridors.¹⁶

És impossible de dir quina proporció de la població autòctona va decidir romandre en el territori i acollir-se al dictat dels vencedors. La historiografia entén l'oferta de capitulacions com una mostra de generositat vers els vençuts i pressuposa que la majoria s'acolliria a les condicions establertes.¹⁷ No obs-

16. Sobre aquesta qüestió, VIRGILI (2001a) p. 110-130. És probable que la situació dels andalusins empitjorés gradualment a mesura que anaven arribant més colons. L'incompliment que els conqueridors van fer dels acords continguts en la capitulació també ha estat subratllat per P. ORTEGA (2000), *Musulmanes en Catalunya: Las comunidades musulmanas de las encomiendas Templarias i Hospitalarias de Ascó y Miravet (siglos XII-XIV)*, Barcelona, CSIC.

17. J. M. FONT I RIUS (1985b), «La comarca de Tortosa a raíz de la reconquista cristiana (1148)», a *Estudis sobre els drets i institucions locals en la Catalunya medieval*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 75-92, especialment, p. 87-89. Aquest autor fa servir una expressió genèrica i ambigua: *devien ser molts, diu*. Del mateix parer sembla FLOCEL SABATÉ (1997), *El territori de la Catalunya medieval: Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, p. 30-31, quan parla de la «neces-

tant això, s'observa que en l'espai delimitat per la carta pobla de Tortosa (1149), corresponent a les actuals comarques del Baix Ebre i el Montsià, la població indígena experimentà una reducció sensible. Tot i la impossibilitat de fer comptes precisos n'hi ha prou evidències.

En primer lloc, tant la documentació escrita com l'arqueologia revelen l'existència significativa d'assentaments andalusins en el sector situat entre Amposta, Ulledecona i la serra dels Ports,¹⁸ corresponent a l'actual comarca del Montsià, en tota la seva extensió. Arran de la conquesta no en resta ni un sol indici. Ignorem les circumstàncies i les condicions en què es va produir el desallotjament, però els fogatges posteriors ho confirmen plenament: no hi ha enregistrat ni un sol foc *moro* en tota la comarca. La desaparició de l'alqueria de Favara i la constitució del terme de Vilar de Santa Maria i el Carrascal (actualment municipi de Mas de Barberans) n'és una bona mostra.¹⁹

En segon lloc, les actes documentals a través de les quals es formalitza el repartiment de l'espai són el testimoni i el registre de l'extinció: els immobles adjudicats als conqueridors són els béns confiscats a una gent que ha estat espoliada o que és absent, sigui per defunció, fuga, expulsió o captivitat.²⁰

Finalment, la diàspora de savis (alfaquins i ulemes), originaris de Tortosa, Lleida i Balaguer, la presència dels quals és documentada a la resta de *dar al-islam*,²¹ tot i representar un sector reduït i elitista de la societat, i poc procliu a entendre's amb els conqueridors, il·lustren significativament l'opció de

sitat d'assimilar un important gruix de població islàmica». ORTEGA (2000), a les p. 9 i 181, diu: «Una parte, desconocida pero que se supone importante, de los musulmanes vencidos optaron por permanecer en el territorio». FERRER MALLOL (1998-1999), p. 143, diu que «en foren un gran nombre».

18. L'arqueologia va posant al descobert la densitat dels assentaments andalusins en aquesta zona (Mas del Torril, la Ràpita, Mas de Barberans, etc.) (VIRGILI (2001a), p. 107-108). Al segle XIII, hi ha un únic assentament, l'Aldea, producte d'una deportació procedent de Silla (València) com a represàlia d'una revolta. Vegeu Pierre GUICHARD (1979), «Le problème de la sofra dans le royaume de Valence au XIII siècle», *Awraq* (Madrid), núm. 2, p. 64-71. Tant l'Aldea com Silla eren senyories de l'orde de l'Hospital. La comunitat andalusina de l'Aldea fou dotada d'uns estatuts l'any 1258 per part del mestre hospitaler. Document publicat per FONT I RIUS (1969), vol. I, doc. 303.

19. Antoni VIRGILI (1999), «De Favara al Vilar de Santa Maria i Carrascal (Mas de Barberans, Montsià), segles XII-XIII», *Faventia*, vol. 21, núm. 2, p. 117-128.

20. Vegeu els treballs reunits a GUINOT I TORRÓ (2007).

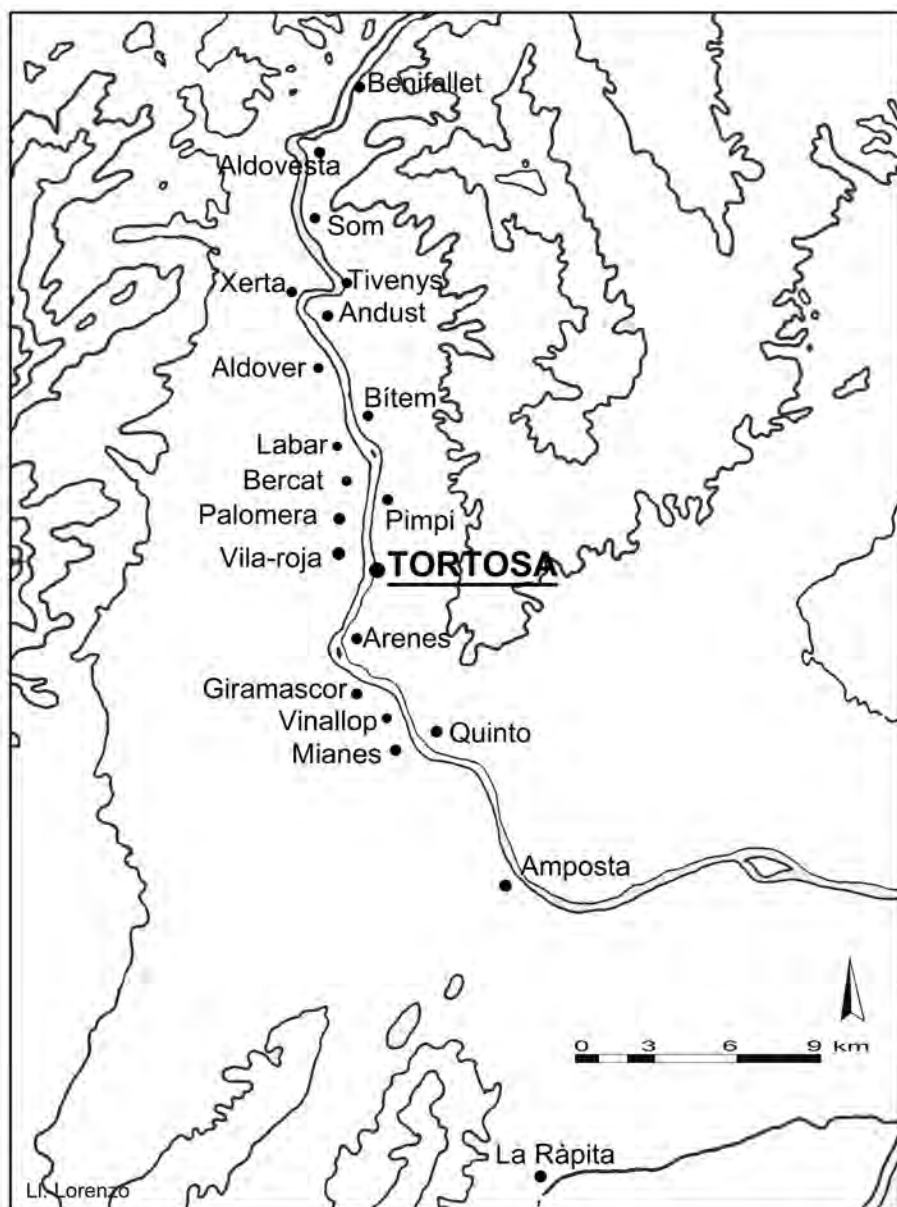
21. Xavier BALLESTÍN (1994), «Prosopografia dels fuqahà' i 'ulamà' de la zona oriental del tagr al-`alà: Balagà, Làrida, Turtúsa», a M. MARÍN (ed.), *Estudios onomástico-bio-gráficos de al-Andalus*, Madrid, CSIC, p. 5-119.

l'exili. És probable que es valguessin del seu paper rector i la seva influència en la comunitat musulmana per convèncer altres persones i famílies a fer el mateix. Tant si fos a conseqüència de fugues prèvies com d'expulsió, captivitat, exili o deportació, l'aljama de Tortosa havia quedat tan disminuïda que un barri extramurs podia allotjar tots els seus efectius. A més, els conqueridors controlaven el grup tot gravant fiscalment un creixement eventual de la comunitat, segons un document reial de l'any 1174, amb una taxa imposada per substituir la *sofra* (*opera*).²² Atès que les capitulacions eximien l'aljama d'aquesta prestació, el tribut esdevenia una càrrega nova, no contemplada inicialment.

La documentació del segle XII revela que a tot el Baix Ebre només hi ha dos llocs amb una presència d'andalusins numèricament suficient per ser percebuda: la *moreria* de la ciutat de Tortosa (al barri de Remolins) i la vila de Benifallet. Hi ha esments dispersos entre Xerta i Tivenys, però poc significatius. Els fogatges posteriors confirmen plenament aquesta distribució: l'any 1496 s'enregistren 82 focs *moros* de 1218 (no arriben al 7 %), dels quals, 48 eren a Remolins (Tortosa) i 27 a Benifallet.²³ El cas de Benifallet és excepcional al Baix Ebre i s'assembla a les localitats de la Ribera d'Ebre on romani-en aljames amb una alta proporció d'andalusins en relació amb el nombre de colons cristians. A Benissanet i Riba-roja eren tots *moros*; a Miravet i Ascó, ho eren la majoria, i a Móra, Vinebre i Garcia eren molt nombrosos. El punt de partida d'aquesta presència era l'esmentat estatut atorgat per Ramon Berenguer IV *ad omnes sarracenos qui habitarent in riberia de Ibere*. Segons el fogatge, als pobles de la Ribera hi havia 486 focs *moros* de 1054 (46 %). Atès que la gran aflluència de colons es va produir arran de la concessió de cartes pobla en els segles XII i XIII és plausible pensar que, d'inici, la població indígena era majoritària. Crida l'atenció una distribució tan irregular en el conjunt

22. El terme *sofra* (*opera* en els documents llatins) designava els treballs que la població havia de prestar en benefici de la comunitat (reparació de muralles, abastament d'aigua i llenya als recintes defensius, etc.). El document de 1174 especifica que: «si vero crescerit populus sarracenorum ... crezcant mazmucine —peces de moneda d'or—, si vero quod absit minuerit, minuant mazmucine», publicat per Pròsper de BOFARULL (1851), *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, Establecimiento litográfico y tipográfico de D. José Eusebio Monfort, vol. VIII, doc. XVI.

23. Josep IGLESIAS (1987), *La població de les vegueries de Tarragona, Montblanc i Tortosa, segons el fogatge de 1496*, Reus, Associació d'Estudis Reusencs. Josep IGLESIAS (1991), *El fogatge de 1497: Estudi i transcripció*, Barcelona, Fundació Salvador Vives i Casajuana, 2 v.

MAPA 1. Assentaments al Baix Ebre (segle XII).

de les terres de l'Ebre a la darrerria del segle xv (570 focs *moros* de 4.500 focs totals, el 12 %), ja que es concentrava en les localitats fluvials de la Ribera a partir de Benifallet i en direcció al nord, amb presència escassa al Baix Ebre i nul·la al Montsià, la Terra Alta i el Priorat. No sembla el resultat d'una localització organitzada amb criteris autònoms, sinó la conseqüència d'un reasentament dirigit pels conqueridors mitjançant processos de deportació. Malgrat que les dades aportades abasten uns marges cronològics molt amplis, les tendències són ben percebudes ja a la segona meitat del segle xii: desallotjament absolut de les contrades més meridionals, reducció notable d'indígenes al Baix Ebre (menys a Tortosa i Benifallet en termes absoluts) i presència considerable a les localitats riberenques des de Miravet. Les dades sobre la ciutat de Lleida són plenament concordants: els recomptes del segle xv mostren que la població andalusina instal·lada a la *villa sarracenorum*, vers Gardeny, no arribava al 3 % del total.²⁴

Hi ha poca informació sobre la població indígena (anomenada *mudèjar*) però suficient per mostrar les condicions de segregació i exclusió sota unes determinades formes de control, com l'eixaricat i el captiveri, les quals permetien una explotació rendible de la mà d'obra indígena per part dels colons cristians. Els eixarics eren pagesos andalusins sotmesos als conqueridors en condicions d'absoluta precarietat. De la mateixa manera que podien ser transferits amb la terra en condicions d'adscripció,²⁵ també podien ser desposseïts a voluntat dels propietaris.²⁶ A Tortosa, les escasses referències mostren que la situació dels eixarics no era estable i que fluctuava segons les circumstàncies de cada moment i, sobretot, de l'interès de cada propietari. A més, la renda exigida era superior a la dels colons cristians.²⁷ Els testaments

24. PRIM BERTRAN (1980), «Notes de demografia i onomàstica lleidatanes de finals de l'Edat Mitjana. El fogatge de 1491», a *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 1, p. 143-171. També MUTGÉ (1992).

25. VIRGILI (2001a), p. 116-123, recull les mencions documentals a eixarics. ORTEGA (2000), p. 51-53, distingeix els eixarics vells (producte de la conquesta), dels nous. Al seu parer, els primers no es podien identificar amb parcers ni adscrits; l'eixaric era un «cultivador que poseyera alguna suerte de dominio útil sobre el fundo [...] bastante más amplio y sólido que el resultante de un establecimiento [...] la única obligación que soportaban estos eixaricos antiguos era el pago de la correspondiente porción de la producción».

26. TORRÓ (1999), p. 193-202.

27. En els establiments andalusins al Baix Ebre, hi ha dos esments de la tercera part dels fruits, un esment de la meitat i de la tercera part de la collita i dos esments de la quarta part. Referències a VIRGILI (2001a), p. 116-123; vegeu, també, A. VIRGILI (2002),

mostren, també, l'existència de captius (*captivi sarraceni*), els quals figuraven entre l'inventari de béns mobles i podien ser donats com a llegats. S'ignora en quines circumstàncies foren reduïts a aquesta condició. La conquesta va generar captius —malgrat que la capitulació no ho preveia— però és possible que d'altres fossin producte de campanyes depredadores (cavalcades) sobre els espais adjacents a l'altra banda del Sénia. La condició dels captius semblava que podia ser transitòria atesos l'enfranquiment, la conversió (*baptizatos*), la redempció o el rescat,²⁸ però a la documentació més primerenca no n'hi ha constàncies. De captius, en podien tenir els magnats més poderosos, però també els *milites* de graus jeràrquics inferiors. Fins i tot, un mateix captiu podia ser compartit entre diversos propietaris. Sobre la seva activitat laboral, n'hi ha escasses notícies: un consta com a teixidor, però la majoria devien ser domèstics o pagesos que treballaven les reserves dels principals senyorius de la regió (la seu de Tortosa, la comanda del Temple) gestionades directament. La seu en va rebre prop d'una vintena en testament; del seu patrimoni personal, el bisbe Ponç de Monells en llegà deu.²⁹

La conquesta cristiana de Tortosa i la vall de l'Ebre va introduir, com hem vist, alteracions profundes immediates sobre la població andalusina, com mostra la reducció dràstica dels seus efectius i les mesures de control estricte sobre la que va romandre sota domini feudal. Però la conquesta no es podia consolidar sense els processos de colonització que culminarien amb la formació de la societat feudal nova.

ELS PROCESSOS DE COLONITZACIÓ

La conquesta d'al-Andalus, doncs, suposa l'emigració de centenars i milers d'individus de diversa condició de llurs regions d'origen per assentar-se a les annexionades tot reemplaçant, totalment o parcial, la població indígena, fugida, exiliada, capturada o deportada. Els colons s'havien d'enfrontar a les dificultats derivades del viatge, la instal·lació i també de la transformació i

«Senyors i renda feudal. A la recerca de pagesos a Tortosa (1148-1213)», a C. MIR i E. VICEDO (ed.), *Control social i quotidianitat. Terceres Jornades sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 106-139.

28. Ricard SOTO (1994), «La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), vol. 30, núm. 1, p. 167-206, ho ha documentat a Mallorca.

29. Les referències, a VIRGILI (2001a), p. 123-126.

adaptació del paisatge a les exigències de la producció de renda feudal. Els nous assentaments foren, doncs, els escenaris de la pràctica dels cicles agraris nous imposats pels conqueridors: rompre la terra, criar i conrear animals, llavors i plantes, en alguns casos de nova implantació i, en d'altres, ampliar-ne l'escala o aplicar formes de gestió noves.

El moviment de colonització és un fenomen de gran abast per la magnitud dels corrents migratoris i la seva amplitud cronològica i geogràfica. Gent de tota mena, persones soles i famílies senceres abandonaven els seus llocs d'origen per emprendre camí, la primera incògnita del qual començava pel mateix viatge —podien ser centenars de quilòmetres— vers unes terres de les quals no coneixien res. Quins estímuls poden mobilitzar tanta gent i de tan diversa condició, com es canalitza i es difon tota aquesta informació i quines conseqüències va tenir una emigració d'aquesta mena en les regions emissores són qüestions que mereixen ser formulades. Qui són aquests colons i quants són?

Els camins de les migracions

Tarragona, Tortosa i Lleida esdevingueren els principals focus de recepció de colons. En podem conèixer la procedència d'una part gràcies al fet que s'identificaven amb el topònim d'origen o el gentilici.³⁰ La nova societat colonial que es formà al Baix Ebre a partir de mitjan segle XII es caracteritzà per la seva diversitat. Entre els seus components s'hi compten occitans (des de la Provença fins a Aquitània) en nombre molt destacat, no inferior a uns vuitanta individus. També al voltant d'un centenar d'italians —especialment genovesos—, que es van instal·lar a la regió després d'haver participat activament en el setge. Molt significatiu fou, també, l'assentament de normands procedents de Flandes, Anglaterra i Gal·les. Aquests formaven part dels destacaments de la Segona Croada que es dirigien a Terra Santa, però després de participar activament en el setge de Tortosa, una trentena d'ells va decidir

30. L'antropotoponímia, tot i requerir una utilització prudent de la informació, ha estat emprada de manera recurrent per reconstruir les grans línies dels processos migratoris que van caracteritzar les conquestes feudals. Per al País Valencià, vegeu, per exemple, Enric GUINOT (1999), *Els fundadors del Regne de València*, València, Tres i Quatre, 2 v. Per a Mallorca, Antoni MAS (2000), «Ideologia, topònims i llinatges. Algunes consideracions sobre l'ús de la toponomàstica i de l'etimologia com a font de l'origen dels "re pobladors" de Mallorca (segles XIII i XIV)», *Mayurqa*, núm. 20, p. 123-143.

quedar-s'hi.³¹ Una quarantena llarga d'aragonesos originaris de Jaca, Osca, Saragossa i altres localitats van tenir un paper important en el setge de Tortosa i en la colonització posterior.³² Però els efectius més nombrosos foren els catalans.³³

Les comarques centrals catalanes i adjacents transferiren més de la meitat dels colons. De l'Anoia, hi ha membres dels llinatges Copons, Jorba, Claramunt, Pujalt; del Bages, destaquen els Manresa, Cardona i Rajadell; del Vallès, els Castellbisbal, Montcada, Sant Cugat, Sentmenat i Bell-lloc; procedents del Penedès, hi arribaren els Castellví, Granada, Lavit, Subirats, Vilafranca i Cunit. L'àrea adjacent a aquest nucli central també deixa anar colons amb quantitats significatives. D'Osona, el Baix Llobregat i el Maresme, van emigrar components de les famílies dels Centelles, Vic, Torelló, Tona, Tornamira, Savassona, Martorell, Pineda i Vilassar. Des d'aquí, deriven dues àrees amb una aportació més reduïda: l'una al nord, entorn de Girona i l'Empordà; i l'altra, al sud, al Camp de Tarragona i la Conca de Barberà. Els seus cognoms no generen cap mena de dubte: d'una banda, els Girona, Bruguera, Vilademuls, Rocacorba, Taià, Rocabertí, Navata, Cabrera, Brugueroles, Monells i Cartellà; de l'altra, els Tarragona, Altafulla, Tamarit, Renau, Garidells, Cambrils, Albiol, Queralt, Espluga o Santa Coloma. Aquests tres nuclis destaquen en relació amb la resta del territori català en el seu paper de transferir colons cap a les Terres de l'Ebre. Les àrees assenyalades, molt homogènies geogràficament, coincideixen, a grans trets, amb les de màxima densitat de districtes castrals; aquests *castra* van esdevenir, alhora, els casals de la nova

31. Antoni VIRGILI (2009), «*Angli cum multis aliis alienigenis: crusade settlers in Tortosa (second half of the twelfth century)*», *Journal of Medieval History*, núm. 35, p. 297-312. Lucas VILLEGAS-ARISTIZÁBAL (2009), «The Anglo-Norman intervention in the conquest and settlement of Tortosa 1148-1180», a B. Z. KEDAR *et al.* (ed.), *Crusades*, Ashgate, vol. 8.

32. Antoni VIRGILI, «Els aragonesos en la conquesta del Baix Ebre (1148-1212)», a *Recerques* (en premsa).

33. Antoni VIRGILI (2001b), «Conqueridors i colons a la frontera: Tortosa (1148-1212)», *Recerques*, núm. 43, p. 47-76; Antoni VIRGILI (2003), «Els conqueridors de mitjan segle XIII: com aprenen a ser-ho?», a M. BARCELÓ *et al.* (ed.), *El feudalisme...*, p. 293-313; Antoni VIRGILI (1985), «Feudals d'Altafulla i Tamarit a la conquesta de Tortosa», *Estudis Altafullencs*, núm. 9, p. 67-73; Antoni VIRGILI (2008), «El Penedès: un espai conquerit; plataforma de conqueridors (segles X-XII)», a Roger BENITO, *De la Marca Hispànica a les terres de marca: El Penedès, Vilafranca del Penedès*, Institut d'Estudis Penedesencs, p. 9-24.

noblesa fidel als comtes de Barcelona que protagonitza la conquesta al sud i a ponent del Llobregat i enllà de Tarragona.

Els contingents de colons catalans que van poblar Lleida i els contorns procedien, sobretot, de les àrees adjacents del Pirineu i el Prepirineu. El Pallars, la Ribagorça, l'Alt Urgell i la Llitera aportaren entorn del 25 % dels colons, i el Solsonès i la Segarra, sobre un 20 %; les comarques a llevant d'aquest primer nucli (l'Anoia, el Berguedà, la Cerdanya, el Bages i la Conca de Barberà) hi contribuïren amb un modest 5 %, mentre que Barcelona ho va fer amb una aportació de prop del 2,5 %. L'origen de la resta de colons és ja molt més dispers. És molt remarcable l'aportació occitana (Llenguadoc, Provença, Rosselló i Gascunya), lleugerament inferior al 20 % dels immigrants; l'aragonesa no va arribar al 5 %.³⁴

Una colonització jerarquitzada

Entre les cases nobiliàries vinculades estretament amb la conquesta de Tortosa, hi havia els Montcada, Sentmenat, Copons, Rajadell, Monells, Bellloc, Castellet, Castellvell (o Castellví) i Rocabertí, entre d'altres. Com a participants en el setge i posterior conquesta de la ciutat, van esdevenir participants del repartiment³⁵ i, després, van exercir càrrecs i funcions d'importància en l'administració comtal i reial a la Tortosa feudal. Els Montcada foren els lloc-tinents comtals a Tortosa, on es va establir una branca familiar.³⁶ Els Sentmenat consten com a veguers (*vicarii*) dels comte-reis. Guillem de Copons, batlle comtal, fou recompensat per Ramon Berenguer IV amb el terme de Godall; Berenguer i Ramon de Monells eren germans de Ponç de Monells, que fou bisbe de Tortosa (1165-1193) i, alhora, abat de Ripoll. La presència dels Castellet no és menys rellevant que la dels anteriors. Bertran va rebre l'almúnia de l'Antic de mans del comte, i Bernat era present, juntament amb els Montcada, el cònsol genovès Caffaro i altres magnats, en l'acció de repar-

34. Les xifres provenen de les taules elaborades per Josep LLADONOSA (1991), *Història de Lleida*, vol. I, Lleida, Pagès Editors, p. 129-201. Vegeu, també, Jordi BOLÒS (1993), «Paisatge i societat al Segrià al segle XIII», a *Paisatge i societat a la Plana de Lleida a l'Edat Mitjana*, Lleida, Universitat de Lleida, p. 45-81.

35. Sobre el repartiment de la Catalunya Nova, Antoni VIRGILI, «Les conquestes catalanes del segle XII i els repartiments», a Enric GUINOT i Josep TORRÓ (2007), *Repartiments...*, p. 51-74.

36. John C. SHIDELER (1987), *Els Montcada: una família de nobles catalans a l'edat mitjana, 1000-1230*, Barcelona, Edicions 62.

timent de la ciutat.³⁷ Albert i Guillem de Castellví o Castellvell van obtenir immobles al Baix Ebre, a la Ribera i al Priorat. Els Bell-lloc també són ben visibles a Tortosa, especialment Bernat, senyor de l'Aldea, el qual formava part de la Cúria comtal que resolgué el contenciós entre Guillem Ramon de Montcada i Ramon Berenguer IV pel repartiment de Tortosa.³⁸ A Lleida, al costat de Ramon Berenguer IV i d'Ermengol VI, participaren els Montcada, els Anglesola, els Boixadors, els Jorba, els Monells, els Sanaüja, els Puigverd, els Besora, els Òdena, els Torroja, etc. Aquests van protagonitzar la campanya militar de mitjan segle XII, la qual els va permetre acumular patrimonis importants a Tortosa i Lleida. Ells, però, no tenien el costum de romandre o establir-se en un indret, i la seva contribució a la colonització fou més aviat escassa.

La base inicial de l'assentament dels conqueridors la protagonitzaren, sobretot, els seus vassalls, els membres de les nissagues de castlans i cavallers originaris dels districtes castrals del rerepaís, com els Garidell, Rajadell, Granada, Centelles, Manresa, Martorell, Condamina (o Coromina), Altafulla i Tamarit, entre d'altres. Aquests participaren del segon procés de repartiment en rebre les *honors*, porcions dels inicials lots de l'alta aristocràcia, i molts d'ells figuren a la nòmina dels 105 tortosins que van jurar fidelitat al rei Alfons I a finals d'abril de l'any 1163.³⁹ Les *honors* eren formades per una casa a la ciutat i parcel·les rústegues, sovint disseminades. Una de les clàusules comprometia el receptor a residir en el lloc amb l'objectiu explícit d'establir una població inicial a la regió ocupada: era el punt de partida de la colonització. Els Garidell foren un dels nous llinatges tortosins amb més membres; eren els titulars del poblat dels Garidells situat al sud-oest de Tortosa (actual terme de l'Ampolla), per concessió comtal, malgrat que no en resta constància documental, i estaven vinculats als aparells de justícia tortosins com a

37. Bertran de Castellet fou l'administrador més important del patrimoni de Ramon Berenguer IV. Vegeu Thomas N. BISSON (1984), *Fiscal Accounts of Catalonia under the Early Count-Kings (1151-1213)*, Berkeley, Los Angeles i Londres, University of California Press, 2 v. (el testament de Bertran de Castellet, doc. 144). Vegeu també Manuel SÁNCHEZ (1995), *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Eumo, p. 29-35.

38. Guillem Ramon de Montcada interposà una querella contra Ramon Berenguer IV per considerar que havia retallat la porció que li corresponia en virtut dels pactes per a la conquesta de Tortosa. Les sessions del judici es poden seguir a FRANCISCO MIQUEL, *Liber Feudorum Maior*, doc. 464 i 465.

39. Bofarull 1848), vol. VIII, doc. IX.

prohoms (*probi homines*). Els Manresa (*Minorisa*) presenten trets molt semblants: Carbonell, Berenguer i Albert de Manresa eren a Tortosa des de 1150. Els Granada, procedents de l'Alt Penedès, tenien patrimonis importants i formaven part de la Cúria de Tortosa. Ramon de Centelles i Guillem de Condamina foren individus de característiques similars a les dels que s'han observat fins ara. Ramon tenia immobles i també estava relacionat amb la Cúria i els prohoms de Tortosa. Guillem de Condamina era un reconegut terratinent i fou el batlle del bisbe. La majoria dels altafullencs i tamaritencs que recalaren a Tortosa ho feren, a l'inici, com a beneficiaris del repartiment comtal, en especial, Oller de Tamarit i Alegret d'Altafulla, que els trobem actuant plegats, juntament amb Droet i Deodat, molt vinculats a les senyories feudals emergents de la regió, la catedral i la comanda del Temple, a les quals cediren i alienaren bona part del seus immobles.

Aquests i d'altres casos presenten unes constants que cal destacar. Els colons que han deixat un rastre més ben perfilat en la documentació tortosina eren, essencialment, posseïdors d'immobles, sobretot rústecs, però també urbans, com cases i obradors. Sovint, aquest patrimoni tenia el seu origen en el repartiment comtal, és a dir, en resposta a uns serveis prestats, essencialment militars. Molts d'ells estan documentats com a membres de les institucions, aparells i instruments del poder. A la vegada que posseïdors de conjunts patrimonials rellevants ocupaven els càrrecs de veguer o batlle de l'administració senyorial, comtal o reial, eren jutges o formaven part de la cort de prohoms encarregada d'assistir i resoldre en les causes i processos judicials.

Una colonització dirigida

La presència dels receptors de les *honorés* comtals, però, era insuficient. Calia portar pagesos a les àrees ocupades: convèncer-los o obligar-los, conduir-los als llocs, organitzar els assentaments, fer establiments i repartir terres. Els documents no mostren traces de colonització intensiva fins passades tres dècades de la presa de Tortosa i Lleida. Des d'aleshores, les seus episcopals respectives i les comandes templeres en aquestes ciutats van formalitzar donacions a cens (els futurs establiments emfitèutics), en els entorns urbans i a les ribes fluvials. Als indrets més perifèrics i muntanyosos s'atorgaren cartes de població, però escasses. En aquestes dates, de manera simultània, es colonitzaren, no sense dificultats, el Camp de Tarragona i, encara àrees del Penedès. Al Camp de Tarragona i la Conca es concediren 62 documents po-

blacionals entre els anys de 1150 i 1200 (prop del 80 % del total). La majoria de les cartes de població de l'àrea de Lleida-Tortosa s'atorgaren després de la conquesta de Mallorca i València per part de Jaume I: unes 50 entre els anys de 1200 i 1300. La colonització topava amb obstacles seriosos derivats de la manca de gent.

Les cartes de poblament podien ser atorgades a una col·lectivitat, però moltes anaven adreçades a un intermediari —podia ser una sola persona o un petit grup—, sovint d'origen aristocràtic o escollits entre les oligarquies locals.⁴⁰ Els repartidors o establidors s'ocupaven d'atreure pobladors i de colonitzar l'indret, i eren compensats amb una participació en els drets dominicals sobretot en funció dels establiments duts a terme (*stabilimenta*). Per això, posaven el màxim interès en la captació de gent, fins al punt de pagar al senyor eminent, o de sotmetre's a una sanció en el cas de no reeixir en el seus compromisos.⁴¹ La seva funció queda reflectida clarament en els textos: «tu stabilias et appopules quomodo volueris (Cambrils, 1152); dono [...] tibi [...] libertatem et potestatem congregandi quoscumque poteritis homines ad incolendum et populandum terram illam et locum [...] et construendum...» (Escornalbou, 1170).⁴² També és molt probable que ells mateixos fossin els encarregats de gestionar la recaptació de la renda, de la qual el senyor eminent percebia només una part, normalment una quantitat fixa. La pràctica permetia als repartidors obtenir un considerable marge de benefici que els facilitava l'ascens social i un reconegut prestigi.

Hi hagué autèntics especialistes en l'organització i la direcció de la colonització. Molt destacat fou el paper de Pere Berenguer de Vilafranca i els seus successors; batlle de Ramon Berenguer IV, fou l'encarregat d'organitzar els inicis d'aquesta vila reial penedesenca; va rebre, també, l'encàrrec d'impulsar la colonització de la vila de Montblanc i els seus successors van intervenir en la fundació del Pla de Santa Maria (Alt Camp) i en altres assentaments a l'àrea del Matarranya. Ramon de Coscoll, Bernat de Vallseguer i Guillem Berenguer de Riudovelles a l'àrea de Lleida, i Oliver Fuster, els Forcadell i Espanyol de Prades a les Terres de l'Ebre, d'origen social més modest que els

40. Aquest procediment es troba en un nombre no inferior a 30-35 instruments relatius a les àrees del Camp de Tarragona i les Terres de l'Ebre i de Ponent procedents de la col·lecció de cartes de població. Vegeu FONT I RIUS (1969).

41. Així ho van fer els Espanyol a la torre d'Albozalag, els Forcadell a les Ventalles, o els repartidors de Massaluca. Vegeu VIRGILI (2003), p. 274 i s.

42. FONT I RIUS (1969), doc. 91 i 138.

Vilafranca, foren representatius en l'exercici d'aquestes funcions i constituïren les oligarquies locals incipients que generava la conquesta; així es produí la primera selecció d'ordre social entre els colonitzadors.⁴³ Alguns d'aquests, com Ramon de Coscoll, foren designats batlles i accediren a la cavalleria. La colonització no fou, doncs, un moviment espontani ni improvisat, sinó tot el contrari.

El nou espai rural: pobles i camps

No és fàcil saber quanta gent es desplaça ni les característiques dels assentaments. 64 cartes pobla, atorgades entre 1150 i 1300, contenen dades força precises sobre les dimensions dels nuclis residencials. És raonable pensar que cada poblador era un cap de casa i, per tant, cada nom correspon a un fogar o família. 32 dels assentaments (50 %) no superen els 10 fogars. De la resta, 22 nuclis (34 %) oscil·len entre 11 i 21 fogars, i només 10 (16 %) superen els trenta. Les xifres mostren sempre les previsions que s'esperen obtenir, raó per la qual, caldrà matisar-les i prendre-les a la baixa. Així doncs, predominaven els nuclis més petits i dispersos. Aquesta impressió la confirma el procés de colonització de l'antic i extens terme castral de *Castro Asinorum* (Castelldans, les Garrigues), el qual va donar lloc a un autèntic rosari de sis petits assentaments (entre tres i nou fogars).⁴⁴ Aquest mateix fenomen ha estat observat a la baronia de Cabacés / la Figuera (el Priorat), senyorejat per la seu de Tortosa. Les 17 *turres* del Segrià també eren assentaments reduïts: entre 3 i 15 famílies cada una. És cert que les xifres sempre són relatives en funció del context històric o del criteri de l'observador i, en conseqüència, fa de mal dir si es tracta de nuclis petits o grans, de poca o molta gent, però es podrien qualificar, penso, de modestes, sobretot, si es relacionen amb les previsions i, de manera especial, amb el relleu que la historiografia atribueix a un moviment *massiu i espontani* de colonització.

Sovint, la tria del lloc de residència també era una decisió senyorial encaminada a concentrar la població en un lloc determinat, sense excloure procediments sota coacció i amb poc entusiasme per part de la població. Amb pocs casos en tindrem prou per il·lustrar el fenomen: l'any 1163, el rei Alfons

43. VIRGILI (2003), p. 274 i s.; també, «El Penedès: un espai conquerit».

44. Per a l'estudi del repartiment del territori sobre la base de castells termenats en els entorns de Lleida, vegeu FLOCEL SABATÉ (1998), «La castralització de l'espai en l'estructuració d'un territori conquerit (Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià)», *Urtx*, núm. 11 (Tàrrrega), p. 8-40.

encarregà, a Pere Berenguer de Vilafranca, el trasllat de la gent des de Vilasalva a la muntanya adjacent, des d'aleshores anomenada Montblanc, per edificar i repoblar l'espai nou, a canvi de la vegueria i la batllia de la localitat nova i la concessió de part de la rendes i altres drets. La maniobra s'ha pogut confirmar arqueològicament, ja que Vilasalva, que havia rebut carta pobla de Ramon Berenguer IV, fou abandonada progressivament pels seus habitants.⁴⁵ Aquest cas, però, no fou isolat. L'any 1193, els templers de Gardeny van ordenar el trasllat de la població de quatre torres vers el nucli de Riudovelles (Segrià) amb severes amenaces que els impedièn el retorn als llocs d'origen. El 1194, Alfons el Cast, amb el consentiment d'Ot, prior de Sant Pere de Riudebitlles, va ordenar als habitants del terme de Cabra (Alt Camp) el seu agrupament en la vila del coll de Cabra alhora que prohibia altres assentaments («nulla alia villa fiat de cetero infra terminos Capre, neque aliquis audeat aut possit habitare infra iamdictos nisi in predicta villa de super collum Capre»)⁴⁶ El 1201, Guillem de Cervera i Bernat de Montpaó van enviar els habitants de la Torre de Sentmenat (Castelldans, les Garrigues) a la Vila de Puigverd.⁴⁷ El 1208, sobre Nulles (Alt Camp) es disposava: «ita quod vos faciatis et construatis ibi villas et forcias cum muris et sine muris cum vallibus et barbicanis et [...] quod in predicta loca mittatis et construatis et populetis omnes homines qui sint citra Gaianum versus campum Terrachone usque ad Valli Mollis».⁴⁸

A les dificultats del viatge, s'hi havien d'afegir les derivades de l'assentament inicial: parar i construir casa, rompre camps, sembrar, plantar, assegurar una mínima ramaderia domèstica per a consum familiar, etc. Eren activitats imprescindibles per impulsar la colonització. Calien eines, llavor, recursos a l'esguard de la primera collita, i aquí entrava en escena el repartidor, el batlle, que facilitava l'indispensable per arrencar. En aquestes condicions, el risc de l'endeutament planava sobre els colons. En arribar a les destinacions noves, les famílies van haver d'adaptar i modificar els espais agraris en funció de les exigències de la renda feudal. El paisatge fou subvertit, en

45. Maria ADSERIAS, Immaculada Teixell (2003), «L'assentament medieval dels molins de la vila: Duesaigües o Vila-salva (Montblanc, Conca de Barberà)», a *Actes del II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Associació Catalana per a la Recerca en Arqueologia Medieval (ACRAM), p. 529-535.

46. FONT I RIUS (1969), doc. 200.

47. Aquest i altres casos, a VIRGILI (2003), p. 274 i s.

48. FONT I RIUS (1969), doc. 225.

expressió d'Helena Kirchner, no tant per les modificacions morfològiques practicades sobre els camps, com pel canvi o intensitat dels conreus (cereal i vinya), la construcció de molins, la introducció de noves espècies animals (com els porcs), la formació de nuclis residencials nous i, sobretot, per la gestió i organització dels nous processos de treball.⁴⁹ Els canvis que la conquesta i la colonització feudal provoquen en el paisatge rural tot just comencen a ser estudiats a les Terres de l'Ebre. La rompuda de les àrees més perifèriques del prat en el sector conegut com les Arenes (ara anomenat el Temple o horta de Sant Llätzer, al sud de Tortosa) amb la introducció de cereals i vinya a la segona meitat del segle XII fou l'efecte més visible.⁵⁰

Cal pensar que els volums de població descrits tenien poca capacitat per rompre espais de conreu nous. Les informacions textuais són escasses, però a partir d'aquestes informacions es pot proposar la construcció d'unes explotacions que podrien oscil·lar entre les tres hectàrees de l'àrea de Lleida, entre regadiu i secà, i les dotze de la Terra Alta (de la comanda del Temple de Miravet). Cada assentament no superaria, doncs, una extensió conreada entre 40 i 120 hectàrees, segons l'indret.⁵¹ És probable que les assignacions de terra incloguessin la concessió d'horts i freginals, així com l'accés a àrees de recursos naturals com prats, deveses i boscos, de gaudi comunal. Els grans obstacles de la colonització residien en l'organització inicial dels assentaments i, sobretot, en la necessitat de rompre. Els documents aporten poca

49. Helena KIRCHNER (1995), «Colonització de *lo regne de Mallorca qui és dins la mar*: La subversió feudal dels espais agraris andalusins a Mallorca», a P. SÉNAC (ed.), *Histoire et archeologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, p. 279-316. Helena KIRCHNER (2003), «Una arqueologia colonial: espais andalusins i pobladors catalans a les Illes Balears», a M. BARCELÓ *et al.* (ed.), *El feudalisme...*, p. 201-236. També, Josep TORRÓ, «Arqueologia de la conquesta. Registre material, substitució de poblacions i transformació de l'espai rural valencià (segles XIII-XIV)», a M. BARCELÓ *et al.* (ed.), *El feudalisme...*, p. 153-201.

50. Antoni VIRGILI, «Espacios drenados andalusíes y la imposición de las pautas agrarias feudales en el prado de Tortosa (segunda mitad del siglo XII)», a Helena KIRCHNER (ed.), *Por una...*, p. 147-155. El drenatge d'espais inundats també fou practicada a l'illa d'Eivissa pels colons catalans, vegeu Ricardo GONZÁLEZ VILLAESCUSA, Helena KIRCHNER (1997), «La construcció d'un espai agrari drenat andalusí al *hawz* de la *madina* de Yabisa. Anàlisi morfològica, documental i arqueològica del Pla de Vila», a Miquel BARCELÓ (coord.), *El curs de les aigües: Treballs sobre els pagesos de Yabisa (290-633 H / 902-1235 dC)*, Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, col·l. «Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa», núm. 3, p. 65-96.

51. BOLÓS (1993). Ramon SAROBE (1998), «Deu establiments fets pels templers al Segrià al segle XIII», *Urtx*, núm. 11, p. 59-67. VIRGILI (2003), p. 284-285.

informació sobre la superfície dels espais de conreu que podia generar cada assentament, i res sobre la seva ubicació, morfologia i disposició (planes, sediments litorals, abancament de vessants, etc.). Només una recerca arqueològica orientada a l'estudi dels espais de conreu, els mateixos conreus i els paisatges agraris pot aportar informació sobre les qüestions plantejades.⁵²

CONSIDERACIONS FINALS

Som lluny, encara, de conèixer amb detall el conjunt d'actuacions que requerien les dinàmiques colonitzadores impulsades per les conquestes feudals. Els textos no informen de com es captava la gent, com es transmetia la informació, com es feien els desplaçaments, amb quins mitjans, amb quines condicions i amb quin ritme. Les condicions i les clàusules de les cartes pobla semblen indicar que els processos eren complexos, lents i dificultosos. Al contrari del que defensa la historiografia tradicional, no sembla haver-hi zones amb excedents de població capaç d'omplir les regions ocupades, ni gaire voluntat, per part dels senyors dels llocs d'origen, de deixar marxar la mà d'obra que els generava les rendes. Els patrons familiars que tendien a consolidar-se —família nuclear i dret de primogenitura en la successió— lliuraven els seus efectius d'una manera lenta i gradual.

Sembla, també, que en primer lloc es van ocupar les ciutats i els espais adjacents. És fàcil d'entreveure aquest fenomen a Tarragona, Tortosa i Lleida, les quals garantien la colonització inicial i actuaven de reclams per a assentaments futurs. Als nuclis urbans, com a receptors d'immigrants d'orígens molt diversos, s'hi constituïen solidaritats, *colònies*, enteses com a grups de gent de la mateixa procedència o de localitats i regions properes que mantenien contacte, tenien complicitats i col·laboraven. La coneixença, l'amistat, el parentesc, la coincidència de costums, el nivell social, les activitats, les afinitats i, sobretot, l'idioma i la religió, entesa com un conjunt de rituals, codis morals, creences i maneres de fer, eren els factors que articulaven els grups i contribuïen a dotar-los d'organització i cohesió. Els seus membres es relacionaven quan tenien necessitat de resoldre contratemps, o cercaven persones de la seva confiança davant la formalització de qualsevol mena d'acta notarial, ja fos en l'elecció dels marmessors dels testaments, ja en la recerca de testimonis per certificar qualsevol transacció de béns i tota mena d'actes jurídics.

52. Helena KIRCHNER, «Presentación», a *Por una...*, p. II-IV.

No es pot afirmar que els colons orientessin les seves activitats professionals vers la producció manufacturera i el comerç de manera preferent, tal com defensa un corrent historiogràfic, amb la finalitat d'identificar una classe burgesa oposada al caràcter feudal de la conquesta. Les activitats relacionades amb l'artesanat, el comerç i el préstec no són, de cap manera, incompatibles amb les pràctiques de saqueig (cavalcades) en territori andalusí a la recerca de botí ni amb la gestió agropecuària. La possessió d'obradors, la participació en vaixells,⁵³ els viatges que es realitzaven per motius diversos, sovint desconeguts,⁵⁴ tenien com a protagonistes els mateixos personatges que donaven, compraven i venien patrimoni, i estaven vinculats amb les institucions i instruments a través dels quals s'exercia el poder. Els membres d'aquests estaments oligàrquics controlaven les activitats mercantils i artesanals, gestionaven patrimonis i jurisdiccions, practicaven operacions creditícies tot convertint les ciutats en els nous focus de centralització i capitalització de renda. Una de les característiques més visibles d'aquest segment és, doncs, la seva versatilitat i la capacitat per explotar i gestionar els recursos a l'abast sense rebutjar cap activitat capaç de generar i acumular riquesa.⁵⁵

Tampoc no sabem del cert quins foren els ressorts que hi havia darrere d'uns desplaçaments de l'envergadura dels descrits. És raonable pensar que les pautes familiars i els mecanismes de transmissió de les herències, que tendien a consolidar la família nuclear i la primogenitura, impulsaven els fadristerns vers la conquesta i la colonització. L'increment dels quadres aristocràtics grà-

53. L'any 1196, Pere Romeu llegava, a favor de l'orde del Temple, els drets que tenia en una galera. Vegeu Laureà PAGAROLAS (1984), *La comanda del Temple de Tortosa: primer període (1148-1213)*, Tortosa, Dertosa, apèndix documental, doc. 109. El 1198, Pasqual Augurari deixava, al seu fill Joan, «meam octabam (sic) galioti [...] medietatem barche quam habeo cum R. de Copons». En el testament de Bernat de Zara, consta un fill seu captiu a al-Andalus (Hispania): vegeu Antoni VIRGILI (2001c), *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1193-1212)*. *Episcopat de Gombau de Santa Oliva*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 571.

54. Es documenten viatges a l'al-Andalus, com els que va fer Ademar, del qual no tornà; Bernat de Zara; Guillem de Caorz; viatges en vaixell (*pergens in galea*) com Ramon Mercer i Pere Ortola: vegeu. Antoni VIRGILI (1997), *Diplomatari de la Catedral de Tortosa (1062-1193)*, Barcelona, Fundació Noguera, doc. 38, 78, 279, 283 i 362; Antoni VIRGILI (2001c), *Diplomatari...*, doc. 729.

55. Ben constatat a Mallorca per R. SOTO (1985-1986), «Alguns casos de gestió "colonial" feudal a la Mallorca del segle XIII», a *La formació i expansió del feudalisme català*, Girona, Col·legi Universitari de Girona, col·l. «Estudi General», núm. 5-6, p. 345-369; a València, per J. TORRÓ (1999), de manera especial, el capítol III, p. 111 i s.

cies a la proliferació de branques consanguínies en les cases nobiliàries i l'ascens de llinatges recompensats pels seus serveis a les cases comtals i vescomtals van conduir els seus membres a la recerca dels patrimonis que els asseguraven noves fonts de renda o feus per atorgar als seus vassalls, impossibles de generar en llurs casals originaris, i l'únic camí per aconseguir-los era a través de la conquesta d'espais nous: a l'al-Andalus, evidentment.⁵⁶ Els fadristerns de les famílies pageses anaven a la recerca de terres que els masos pairals ja no podien furnir. A tots plegats, la conquesta obria nous horitzons. Per a uns, la possibilitat d'un enriquiment immediat que la mateixa campanya militar —malgrat els riscos inherents— podia oferir: botí moble, el producte de la venda dels immobles rebuts en el repartiment, la gestió de les noves *honores* adjudicades o les campanyes de saqueig. De fet, les *colònies* sempre van ser un bon reclam per a aventurers i gent amb pocs escrúpols, com posen en relleu els codis normatius de les cartes de població de Tortosa i Lleida, amb preceptes de dret civil, penal i processal d'aplicació en el marc d'unes relacions socials sovint convulses a causa de les diferències socials i materials dels seus membres.⁵⁷ Per als altres, la possibilitat d'accedir a la terra, en principi, sense límits i en bones condicions, i no es descarta que els mateixos senyors fomentessin l'emigració pagesa d'uns llocs a uns altres dins dels dominis propis, com va fer, sembla, l'orde de l'Hospital en deportar una comunitat andalusina de Silla a l'Aldea com a represàlia, o conduir famílies dels seus senyorius de la Conca de Barberà i l'Alt Camp vers Sueca.⁵⁸ Una altra cosa diferent foren les condicions reals d'accés i, sobretot, l'evolució: l'empobriment d'una gran proporció dels colons al cap d'un parell de generacions.⁵⁹

Segurament, l'estudi dels conqueridors i dels colons en les regions d'origen pròpies aportarà nova llum i contribuirà a tenir un coneixement més acurat de les raons que van impulsar tot aquest munt de gent a emigrar vers les regions conquerides i configurar espais colonials que esdevingueren, al seu torn, plataformes per a noves conquestes. Però això ja és una altra recerca.

56. BARTLETT (1993) utilitza el terme *diàspora aristocràtica* per designar aquest moviment de *centrifugació* de la noblesa europea. Vegeu el capítol II, p. 45 i s. de l'edició espanyola.

57. FONT I RIUS (1969), doc. 75 i 76.

58. Antoni FURIÓ (1995), *La carta pobla de Sueca*, Sueca, Ajuntament de Sueca.

59. Àngel M. Rodríguez (2000), *El territori de Pollença sota l'orde del Temple (1298-1304)*, Pollença, Ajuntament de Pollença, ho descriu de manera detallada a propòsit d'aquesta senyoria templera de l'illa de Mallorca.